

A halhatatlanság iránti vágy kőbe öntött monumentuma. A bécsi kapucinus kriptá építéstörténete és jelentősége

Megjelent: <https://ujkor.hu/content/a-halhatatlansag-iranti-vagy-kobe-ontott-monumentuma-a-becsi-kapucinus-kripta-epitestortenete-es-jelentosege>

Bécs, a hajdani császárváros első kerületének utcái alatt található egy több kamrából álló pincerendszer, amely figyelemre méltó műalkotásokat rejt magában. E csöndes, föld alatti világban évszázadokon átívelő gyász uralkodik – arcukat fátyollal takaró őrszellemek, könnyeiket hullató géniuszok, elkeseredett puttók és koronát viselő halálfejek őrzik egy olyan dinasztia tagjainak földi maradványait, amelynek birodalmában egykor „nem nyugodott le a Nap.”

Százötven személy, köztük tizenkét császár-király és tizenkilenc császárné-királyné alussza örök álmát e kísérteties, mégis lenyűgöző és csodálatra méltó művészi zsenialitásról árulkodó sírboltban. A bécsi Kapucinusok Kriptája első olvasatra megtévesztő elnevezésnek tűnhet, ugyanis e sírkamrában nem kapucinus rendi szerzetesek, hanem a Habsburg-család megboldogult hozzátartozói nyugszanak, s a kapucinusok csupán a kriptá gondozásáért, az elhunytak őrzéséért felelősek. E kötelezettséget Habsburg-Tiroli Anna császárné, II. Mátyás német-római császár, magyar és cseh király hitvese róttá rájuk 1618-ban kelt végrendeletében, a következő meghagyással együtt: „Imádkozzatok érettem s az én Ausztriámért!” Ezzel egyidejűleg a bécsi kapucinus szerzetesek kolostorát jelölte meg végső nyughelyének. Jelen cikk célja, hogy lehetőség szerint részletesen bemutassa a világhírű kriptá építéstörténetét annak 1618-as alapításától a 18. század végéig, művészettörténeti elemzésen keresztül rámutatva a sírboltnak a „post mortem” uralkodói reprezentáció eszköztárában betöltött kiemelt jelentőségére.

Sírkamrából dinasztikus temetkezőhely

A napjainkban gyakran császári kriptaként (Kaisergruft) is emlegetett sírbolt Habsburg-Tiroli Anna császárné végakarata nyomán eredetileg egy sírkamrából állt, ahol ő s férje szarkofágjait helyezték el. E helyiség több nevet is visel, legtöbbször Alapító-kriptaként (Gründergruft) hivatkoznak rá, tekintettel arra, hogy a császárné anyagi támogatásának köszönhetően épült fel nem csupán a sírbolt, hanem a fölötte található kapucinus rendház és templom is. Meghökkenítő, hogy bár Habsburg-Tiroli Anna testamentuma elkészítése után néhány hónappal, 1618-ban hunyt el, s rövid idő múlva, 1619-ben férje, II. Mátyás is követte őt a túlvilágra, földi maradványaikat csak negyedszázaddal később, 1633-ban tudták végső nyugalomra helyezni a kapucinus kolostor alatt.

Az Alapító-kriptá alighanem az egész sírbolt legegyszerűbb helyisége, amely fehérre meszelt falaival nélkülöz bármilyen jellegű díszítést. Még egy ablak sem található rajta. E szűk kamra közepén, saslábakat formázó tartóelemeken nyugszik a császár, illetve a császárné ólomból készült, reneszánsz stílusú szarkofágja, amelyeket cikornyákat formázó vésetek, illetve oroszlánfejek díszítenek.

Érdekesség, hogy az Alapító-kriptát korábban Angyal-kriptának (Engelsgruft) is nevezték, mivel III. Ferdinánd, illetve I. Lipót több, relatíve fiatalon elhunyt – „angyallá vált” – gyermekét is ide temették a 17. század folyamán. A sírkamra kibővítését ekkor még nem tartották szükségesnek, ezért a gyermekek végső nyugalomra helyezését e helyiségben úgy kell elképzelni, hogy koporsóikat folyamatosan egymásra rakták, a későbbiek a korábbiakra, így

a kamra lényegében egy profán és az elhunytak rangjára tekintettel messzemenően méltatlan koporsó-raktárrá változott, amely egy idő után teljesen – a szó szoros értelmében a mennyezetig – megtelt. A bővítés gondolata először 1656-ban merült fel, III. Ferdinánd adott megbízást az átépítésre. A munkálatok megindulását azonban megakasztotta a császár-király pár hónappal később bekövetkezett halála, így a sírbolt első bővítésére már nem saját, hanem utódja, I. Lipót uralkodása alatt került sor. Az a folyamat tehát, amelynek végeredményeként Habsburg-Tiroli Anna és II. Mátyás nyughelye a Habsburg-dinasztia hagyományos temetkezőhelyévé vált, III. Ferdinánd országlása alatt indult meg.

Elhunyt Habsburgok föld alatti, barokk birodalma

Lipót 1657-ben megújította apja utasítását a kriptá átépítését illetően, mivel III. Ferdinánd koporsóját már az Alapító-kriptában addig elhelyezett koporsók fölé, átlósan kellett elhelyezni, annyira kevés hely maradt a sírkamrában. A bővítés szükségességét a számadatoknál semmi sem igazolja jobban: a 18. század elejére önmagában az úgynevezett Lipót-kriptában (Leopoldsgruft) tizenkilenc szarkofág, illetve Claudia Felicitas császárné szívnája volt megtalálható. Az Alapító-kriptá tizenkét gyermek koporsóját tartalmazta, amelyeket később arkoszólíumokba (falba vájt sírokba) helyeztek át, ekkortól nyugodnak az Alapító-kriptában kizárólag a kapucinus sírbolt alapítóinak földi maradványai. Később a császári kriptá I. Lipótról elnevezett részében kapott helyet Mária Anna portugál királyné, I. Lipót 1754-ben elhunyt lányának szívnáját tartalmazó epitáfium (jellemzően díszes kivitelű, relatíve kis méretű síremlék, gyakran halotti pajzsaknak is nevezik) is, amelyet a korszak ünnepezt szobrászművésze, Balthazar Ferdinand Moll készített.

A Lipót-sírbolt közvetlenül a kapucinus templom főhajója alatt helyezkedik el. A boltozatos helyiséget négy vastag oszlop tagolja, s belsőépítészeti jellemvonásait tekintve a barokk stílusjegyeit fedezhetjük fel rajta. Egyértelműen több ornámens, vagyis díszítőelem található falain, mint az Alapító-kriptáén, azonban a monumentális, erősen dekoratív barokkhoz, mint irányadó építészeti stílushoz képest belsőépítészeti dekorációi – szürke színű, letisztult stukkók, csupasz pilaszterek – meglehetősen szerénynek tekinthetők.

Figyelemre méltó a Lipót-kriptában található szarkofágok elrendezése. Az északi oldalon, a Károly-kriptá felé haladva jobb kéz felől a női; a déli oldalon, bal kéz felől pedig a férfi családtagok sírjai találhatók. A 17. század utolsó éveire a kriptá ismét megtelt, így 1700 tavaszán a kapucinus szerzetesek jelezték az udvar számára, hogy újabb koporsók befogadására csak a sírbolt további bővítése esetén lesz lehetőség. Az építési munkálatok átíveltek három császár uralkodásán: röviddel halála előtt I. Lipót rendelte el a bővítést, amelyet fia, I. József megerősített, s végül az ő korai halála után trónra lépő öccse, VI. Károly (magyar királyként III. Károly) országlása alatt, 1720-ban, megközelítőleg tíz év után készült el az új sírkamra, amelyet Károly-kriptának (Karlsgruft) neveztek el.

Az érett (osztrák) barokk stílusú, dongaboltozatos Károly-kriptát Lukas von Hildebrandt tervezte. Bár Hildebrandt eredetileg a mennyezeti stukkót a Lipót-kriptáénál valamivel gazdagabbnak álmodta meg, további apró ornamentális különbségektől eltekintve a Lipót- és a Károly-kriptá összességükben nézve összhangban állnak egymással. Utóbbiról szintén elmondható az, ami előbbiről is: annak ellenére, hogy barokk stílusban alakították ki, az építész szolid küllemet kölcsönzött neki.

Azt ma már csupán feltételezhetjük, hogy Hildebrandtnak mi lehetett ezzel a szándéka. Valószínű, hogy egyfelől úgy próbálta kialakítani az új sírkamrát, hogy stílus tekintetében illeszkedjen az előtte fekvő Lipót-kriptához és így megőrizze a császári sírbolt, mint művészeti alkotás egységét, koherenciáját. Másfelől a viszonylag csupasz – ebben az értelemben: dísztelen – falak kifinomult koncepciót sugallnak a kriptá, mint Gesamtkunstwerk (összművészeti alkotás) kapcsán. Hildebrandt ugyanis jó eséllyel szándékosan döntött kevés ornamens felhasználása mellett annak érdekében, hogy a látogató figyelmét a falak és általánosságban a belsőépítészeti környezet helyett a díszszarkofágokra, a bennük foglalt üzenetre irányítsa, s így építészetiileg szolgálja a „posztumusz” uralkodói reprezentációt.

Lényegében ezt a megállapítást támasztja alá Werner Telesko osztrák művészettörténész felismerése is, aki a Mária-Terézia-kriptá (Maria-Theresien-Gruft) kapcsán mutatott rá arra, hogy a kora-újkorban a látogatók, a műértők és a korabeli média figyelme egyaránt elsősorban a császári pár kettős díszszarkofágjára irányult. A föléje magasodó kupolát ékesítő mennyezetfreskó hosszú ideig kevés figyelemben részesült, holott a freskó és a díszszarkofág együtt alkották a mária-terezianus mauzóleumot, mint Gesamtkunstwerk, s így annak teljes, műalkotásokba öntött üzenete, tartalma sem volt maradéktalanul feltárható.

A császári kriptá azután kezdett a „posztumusz” uralkodói reprezentáció eszköztárába olvadni, hogy VI. Károly császár 1717-ben megnyitotta kapuit a látogatók számára. A kriptá szerepe ennek következtében fokozatosan átlényegült – már nem korlátozódott pusztán arra, hogy a dinasztia elhunyt hozzátartozóinak végső nyughelye legyen. Azzal ugyanis, hogy a másvilágra szenderült Habsburgok föld alatti, barokk birodalmában teret engedtek a nyilvánosságnak, rövidesen felmerült az az igény is az uralkodó részéről, hogy az ebből származó lehetőségeket megfelelően kihasználják.

Ezt a paradigmaváltást kiválóan demonstrálja a császári sírboltban található szarkofágok elrendezése. Míg az Alapító- és a Lipót-kriptában elhelyezett, régibb sírok díszítettsége mérsékeltnak tekinthető, addig a Károly-kriptában már az 1705-ben elhunyt I. Lipót díszszarkofágja más irányvonalat képvisel, mint elődeié. Utódai egyenként több tonnát nyomó, fényűző díszszarkofágjai már inkább síremlékekhez foghatók, mint valódi sírokhoz. Szinte elképzelhetetlen, hogy a szoborcsoportok és domborművek, szimbólumok és díszítőelemek által alkotott komplex műalkotás mélyén egy fakoporsó is nyugszik. Reprezentatív jellegük viszont éppen ebben rejlik: nem egyszerű tárolóeszközök az elhunyt holtteste számára, hanem a halál utáni reprezentáció elemeként üzenetet közvetítenek.

Ugyan a szakirodalom a történeti értelemben vett reprezentációt, mint önértelmezésen alapuló tudatos imázs-építő tevékenységet alapvetően a reprezentáció alanyának élete során kifejtett társadalmi cselekvésként szokta értelmezni, az újabb kutatások tükrében ahhoz nem fér kétség, hogy a barokk fejedelmek reprezentációjuk időbeli dimenzióját nem korlátozták saját életük tartamára. Olyan kultuszt igyekeztek maguk köré építeni, amely haláluk után is fennmarad és továbbra is képes betölteni eredeti társadalmi funkcióját – vagyis azt, hogy a kortársak és a jövő szülöttei számára definiálja az elhunyt személyét, s fenntartsa róla azt a képet a közemlékezetben, amelyet a megboldogult még halála előtt tudatosan munkált ki önmagáról. Megítélésüket, emlékezetüket tehát nem bízták vakon az utókorra, hanem irányt szabtak a következő generációk számára, hogy milyen formában, tartalommal emlékezzenek rájuk.

Ez a „post mortem” reprezentáció időben legtovább ható módon a pompás díszszarkofágokban öltött testet, amelyeket a megrendelők gyakran évekkel, évtizedekkel haláluk előtt

elkészítették, hogy szemügyre vehessék, hol fognak majdan földi maradványaik nyugodni. Az, hogy e díszszarkofágok évszázadok múltán napjainkig szinte sértetlenül fennmaradtak, bizonyos értelemben garantálta az uralkodói reprezentáció évszázadokon átívelő kontinuitását. Ugyanis, bár a reprezentáció tartalma ma már nem vagy kevésbé a köztudatban él tovább, a díszszarkofágokat alkotó szobrokban, domborművekben mégis fennmaradt és az az üzenet, amely bennük megtestesül, mai napig változatlanul kiolvasható. A díszszarkofágok egyébként arról is érdekes információt nyújtanak számunkra, hogy a megrendelő saját maga mit tartott életre, uralkodók esetében regnálása legfontosabb eseményeinek, stációinak.

Miután VI. Károly megnyitotta a Kapucinusok Kriptáját a publikum számára, félő volt, hogy a fényűző sírok rongálás áldozatául fognak esni, ezért a császár Jacob Scheübl udvari lakatost megbízta azzal, hogy a kriptá teljes hosszában mennyezetig érő, barokk stílusú, kovácsoltvas rácsokat készítsen és szereljen fel. Ez ma már nem látható, ugyanis 1909-ben eltávolították. 1717-ben emelték a császári kriptá egykori barokk stílusú oltárát, amelyet Peter Strudel Pietà-jelenetet ábrázoló márványszobra díszített. Ezt II. József helyeztette át a kapucinus templom Pietà-kápolnájába, ma ott látható. A Károly-kriptá hét barokk stílusú szarkofágot – többek között I. Lipót, I. József és VI. Károly sírját – foglal magába.

A feltámadást hirdető rokokó mauzóleum: a Mária Terézia-kriptá

A Károly-kriptából északnyugati irányban nyílik a rokokó stílusú Mária Terézia-sírbolt, amely művészettörténeti szempontból vitathatatlanul az egész kriptá csúcspontjának tekinthető. A három – két keskenyebb és egy szélesebb – boltíves átjáróból álló kapu elrendezését tekintve a klasszikus, antik diadalíveket idézi. Ezen keresztül léphetünk be a császári pár, I. Ferenc német-római császár és Mária Terézia német-római császárné, magyar és cseh királynő, illetve családtagjaik – köztük az egyetlen nem-Habsburg személy, a királynő egykori nevelőnője, Fuchs-Mollard grófné – sírjait őrző mauzóleumba. Összesen tizenhat darab, rokokó stílusú szarkofág található itt.

A névadó császárné országlása nem csupán a Habsburg Monarchia, hanem a császári kriptá történetében is meghatározó időszaknak bizonyult. Mária Terézia megőrizte, ugyanakkor tovább is gondolta az elődei által rá hagyott materiális és szellemi örökséget. Egyrészt alapvetően fenntartotta a Habsburgok hagyományossá vált temetkezőhelyének szerepét. Másfelől becsvágyó uralkodóként ő is felismerte a reprezentáció jelentőségét önmaga és saját dinasztiaja glorifikálásában, így folytatta, természetesen módosította valamelyest, végeredményben pedig felülmúlta az apja, VI. Károly által folytatott – egyéni és dinasztikus – reprezentációt.

Utóbbi a kriptá építéstörténetének kontextusában paradigmaváltásként értelmezhető a sírbolt funkcióját illetően. Míg az előző egy évszázad során a kriptá célját tekintve lényegében pusztá tárolóhelyiségként szolgált a Habsburg-család elhunyt hozzátartozóinak földi maradványait tartalmazó koporsók számára, addig Mária Terézia és férje, I. Ferenc vallásos töltetű, templomra emlékeztető nyughelyet, mauzóleumot szeretett volna magának, amelynek közepén saját díszszarkofágjukat kívánták felállítani.

A kapucinus kriptá első Mária Terézia-kori átépítését az 1740-es évek második felében kezdték előkészíteni, s az udvari építészek szinte azonnal jelezték a császári pár számára, hogy a sírbolt bővítése kizárólag nyugati irányban, a kapucinus kolostor kertje felé lehetséges. A munkálatok 1748 júliusában kezdődtek, s ősze befejeződtek, azonban az új kriptahelyiség már átadásakor

szűknek bizonyult, így a császárné 1753 tavaszán ismét megbízást adott a sírbolt bővítésére, amely 1753 őszére készült el. A terveket a bécsi udvari főépítész, Jean Nicolas Jadot de Ville-Issey álmodta meg, munkáját Nikolaus Pacassi segítette. Ugyanebben az évben a kívülről rézlemezekkel borított kupola tetejére egy bronzlámpást állítottak. Ezt egy bársonypárnán nyugvó, a Rudolf-korona stilizált mását viselő, fátyollal borított koponyát formázó csúcsdíz ékesíti, amelyet Balthasar Ferdinand Moll szobrászművész készített.

A mauzóleum mennyezetét díszítő freskót a téli hónapok során, 1753-1754 fordulóján Joseph Ignatz Mildorfer, a neves osztrák festő, Paul Troger tanítványa festette, s Ezékiel próféta látomását ábrázolja a csontmezőről. A Mária-Terézia-kripta 1754. augusztus 9-én nyerte el ma látható formáját. E napon állította fel B. F. Moll I. Ferenc és Mária Terézia kettős díszszarkofágját a sírkamra közepén. Bár a Mária Terézia-sírbolt rokokó stílusban született, díszítése mértéktartó. Ez hasonló okokra vezethető vissza, mint a Károly-kripta esetében – ugyan az építésszek törekedtek arra, hogy a sírkamra belsőépítészeti környezetének méltóságteljes, fenséges külsőt kölcsönözzenek, szem előtt tartották azt, hogy mindez ne vonja el a látogatók figyelmét a reprezentatív díszszarkofágokról. Elvégre a sírboltban, mint a „posztumusz” reprezentáció közegében a hangsúly nem magán az épületen, hanem a benne nyugvókon, pontosabban azok sírjain van.

A kripta falait változatos – rózsaszínű és lilásszürke – színvilágú, drága márványburkolat fedi. A sötétlila márványból készült párkányzatot a mauzóleum északi, déli, keleti és nyugati oldalfalainak közepén egy cikornyákkal díszített, fehér kartusszobor töri meg, melyen csontok és egy koponya látható. Két oldalán virágfüzér függ. A kupolát övező, ugyancsak sötétlila márványpárkányzatot fehér színű konzolok díszítik. A kupola alatti boltívek fülkéiben falfestmények láthatók, melyek többek között szalagos stukkókat, pilasztereket, virágfüzért tartó puttószobrokat és a négyezeteken változatos formájú, rokokó vázákat ábrázolnak.

Mária Terézia 1780. novemberében bekövetkezett halála korszakos jelentőségű eseménynek számított a kripta történetében. Halálával a kriptát érintő nagyszabású építkezéseknek, a pompás díszszarkofágok korának leáldozott. II. József trónra lépése nem csupán a Monarchia társadalmi és államéletében hozott változásokat, hanem a császári kripta vonatkozásában is. Különös és szinte érthetetlen módon a császár elrendelte, hogy a sírbolthoz vezető lejáratozat falazzák be, amely intézkedés ellen a kapucinus szerzetesek eredménytelenül tiltakoztak. A befalazásról szóló utasítást József öccse és örököse a trónon, II. Lipót semmisítette meg a kolostor vezetőjének kérésére.

Ugyan II. József szélsőséges elképzelései a kripta kapcsán kudarcot vallottak, utódai sem kívántak már a korábbiakhoz hasonló, fényűző nyughelyet kialakítani a dinasztia jövőbeni elhunytjai számára. A császári sírbolt építéstörténetét a következő évszázadok során az időről-időre felmerülő helyhiány problémája és az annak orvoslására adott megoldások határozták meg. A 18-19. század fordulóját követően létesített sírkamrák külleme már határozottan tükrözi a kriptát érintő koncepcióváltást, nevezetesen az elmozdulást reprezentatív tér felől az egyszerű tárolóhelyiség felé. A sírbolt későbbi építéstörténetének vizsgálata azonban már túlmutat e cikk tárgykörén.

Minek tekinthető tehát a Kapucinusok Kriptája?

A válasz triviálisnak tűnhet: „a legfelségesebb Ausztriai-ház sírboltja” (sepultura augustissimae Domus Austriacae), azaz a Habsburg-dinasztia 1618 után elhalálozott

hozzátartozóinak végső nyughelye, koporsók „raktárhelyisége”. Tény, hogy a kriptá több szempontból ezt a felfogást tükrözi. Elegendő az Alapító-kriptára gondolni, amelynek messzemenően egyszerű és szinte dísztelen külleme miatt nem több, mint egyszerű sír-kamra, azaz szarkofágoknak otthont adó zárt, föld alatti helyiség.

A Kapucinusok Kriptája azonban egy művészettörténeti szempontból összetett műemlék, amelyet nem folytonosan, hanem rendszertelenül építettek ki, az adott időszak szükségleteit szem előtt tartva bővítettek, alakítottak át. Számos kor számos szülöttje hagyott nyomot rajta, ami egy rendkívül sokszínű kriptá létrejöttét eredményezte. A barokk uralkodók idején a sírkamra, méginkább a pazar díszszarkofágok kialakítása legalább olyan prioritást jelentett, mint a korlátlan fényűzés mindennapi életvitelük során. A fejedelmek ugyanis éltükben és azon túl is dicsőséget kívántak garantálni maguk számára. Emiatt a kriptá és maguk a szarkofágok nem csupán emlékeztetnek az elhunytak személyére – erényeikre, életük, uralkodásuk legfontosabb eseményeire –, hanem ezekre támaszkodva egyben definiálják is őket az utókor számára, deklarálják történelmi szerepüket, jelentőségüket.

Így válik a Kapucinusok Kriptája, a „császári sírbolt” többé, mint egyszerű kriptá. Így válik az osztrák Habsburgok panteonjává, az uralkodói reprezentáció közegévé, ahol a dinasztia elhunyt hozzátartozóinak végső nyugalomát arcukat fátyollal takaró örszellemek, könnyeiket hullató génuszok, elkeseredett puttók és koronát viselő halálfejek őrzik immáron több, mint 300 éve.

Molnár Dániel

Irodalomjegyzék:

Epitaphien und Denkmähler in der K.K. Hof und Familiengruft der Haupt u. Residenzstadt Wien. Neu und vollständig gesammelt. Wien, 1807.

Cölestin Wolfsgruber: *Die Kapuzinergruft bei den Kapuzinern in Wien.* Alfred Hölder, Wien, 1887.

Brigitte Hamann (szerk.): *Habsburg lexikon.* Új Génusz Kiadó, Budapest, 1990.

Magdalena Hawlik-van de Water: *Die Kapuzinergruft. Begräbnisstätte der Habsburger in Wien.* Verlag Herder, Freiburg – Basel – Wien, 1993.

Carl Heitzenknecht: *Die Familien-Gruft des allerdurchlauchtigsten Kaiserhauses Habsburg-Lothringen, seit dem Jahre 1618 bis auf die neueste Zeit des Jahres 1865 bei den P.P. Kapuzinern in Wien.* Wien, 1865.

Franz Herre: *Mária Terézia.* Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.

Kovács Zsolt: *XIV. Lajos és I. Lipót hatalmi versengése a Theatrum Europaeum tükrében. Udvari reprezentáció, diplomácia, háborúk.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020.

Molitor Ferenc: *II. József, a császári Don Quijote.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

Pál József – Újvári Edit – Borus Judit – Ruttkay Helga: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából.* Balassi Kiadó, 2001.

Werner Telesko: *Die Maria-Theresien-Krypta (1754) in der Kapuzinergruft. Dynastische Repräsentation als multimediale Inszenierung. Geistes-, sozial- und kulturwissenschaftlicher Anzeiger,* 2014/1-2. 25-60.

Werner Telesko: 'Hier wird einmal gutt ruhen seyn.' Balthasar Ferdinand Molls Prunksarkophag für Franz Stephan und Maria Theresia in der Wiener Kapuzinergruft (1754). In: Eva Maria Waldmann (Hg.): *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, Band LIX*. Böhlau Verlag Wien, Köln, Weimar, 2010. 103-126.

Johann Thomas Trattner: *Epitaphia ac series annorum natalis et obitus corporum augg. regg. et sereniss. personarum e domo Austriaca in mausoleo caesareo subtus ecclesiam PP. Capucinatorum Viennae*. Vindobonae, MDCCLXIII.